

SAMENVATTING EN CONCLUSIE

Inleiding

Vreemdelingen die niet langer in Nederland mogen verblijven omdat zij geen geldige verblijfstitel (meer) hebben, worden aangespoord om Nederland te verlaten. Om daadwerkelijk vertrek van vertrekplichtige vreemdelingen te bevorderen, kan de overheid verschillende maatregelen inzetten. In eerste instantie wordt door de overheid altijd ingezet op zelfstandig vertrek van de vertrekplichtige vreemdeling. Voor vreemdelingen die blijvend weigeren om mee te werken aan hun vertrek, kan gedwongen vertrek of vreemdelingenbewaring aan de orde zijn. De Dienst Terugkeer en Vertrek (DT&V) ziet als regievoerder toe op de organisatie van het vertrek. De dienst werkt daarbij samen met organisaties als IOM en andere ngo's die mensen die zelfstandig willen vertrekken, ondersteunen bij de voorbereiding van hun vertrek. De ondersteuning bestaat onder andere uit financiële steun, trainingen en scholing en hulp bij re-integratie in het land van herkomst.

De praktijk van de terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen is weerbarstig. Idealiter verlaten alle vreemdelingen zonder geldige verblijfsdocumenten het Nederlandse grondgebied. In de praktijk is dit echter lang niet altijd het geval. Om de zelfstandige terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen te bevorderen, is een verkennend onderzoek uitgevoerd naar gedragsinterventies uit andere sociale domeinen die mogelijk ingezet kunnen worden in het terugkeerproces. Er is gezocht naar gedragsinterventies die mensen aanzetten tot het vertonen van ander gedrag, waartoe ze aanvankelijk niet bereid waren. Daarbij is zowel gekeken naar gedragsinterventies die zich richten op bewuste gedragsbeïnvloeding als naar de mogelijkheid van het inzetten van nudges die aangrijpen op automatische en onbewuste denkprocessen. De doelgroep van het onderzoek zijn vertrekplichtige vreemdelingen die wel kunnen, maar niet willen vertrekken.

In dit laatste hoofdstuk worden de belangrijkste bevindingen van het onderzoek op een rij gezet. In de kantlijn van dit hoofdstuk wordt weergegeven waar de verschillende onderzoeksvragen worden geadresseerd en beantwoord.

Belemmeringen voor terugkeer

Een belangrijke voorwaarde voor effectieve interventies is dat zij goed aansluiten bij de problematiek van terugkeer. Op basis van studies die de afgelopen tien jaar zijn verricht naar belemmeringen voor terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen, zijn de ervaren belemmeringen voor terugkeer systematisch in kaart gebracht. De studies laten zien dat aan het wel of niet terugkeren een complex aantal factoren ten grondslag ligt, die zowel gelegen

zijn in de landen van herkomst als de landen van opvang en tevens afhangen van de persoonlijke omstandigheden van de vertrekplichtige vreemdeling. Om de verschillende factoren die een rol spelen bij terugkeer te ordenen en in een overkoepelend denkraam te plaatsen, is aangesloten bij de theorie van gepland gedrag. Deze theorie gaat ervan uit dat gedrag in belangrijke mate bepaald wordt door de intentie om dat gedrag te vertonen. De intentie wordt op haar beurt bepaald door de attitude ten aanzien van het gedrag, de sociale norm en de ervaren gedragscontrole (de mate waarin men zich in staat acht het gedrag te vertonen). Deze wijze van ordenen biedt tevens handvatten om gericht te zoeken naar alternatieve gedragsinterventies in andere sectoren die (op meta-niveau) aansluiten bij de gesignaleerde belemmeringen. Toegepast op het vraagstuk van terugkeer, is aan de hand van de bestudeerde bronnen een aantal belangrijke belemmeringen geïdentificeerd.

De houding (attitude) ten aanzien van terugkeer wordt in belangrijke mate beïnvloed door de gepercipieerde onveiligheid in het land van herkomst. Deze percepties leiden niet zelden tot heftige emoties en angsten waardoor mensen niet willen terugkeren. Een andere factor die de houding ten aanzien van terugkeer beïnvloedt, zijn de percepties over de kansen op een zelfredzaam bestaan in het land van herkomst. Ook spelen emoties als schaamte, teleurstelling en rouw een rol; schaamte tegenover achtergebleven familieleden omdat het migratieproject mislukt is, teleurstelling en rouw omdat de verwachtingen die zij hadden ten aanzien van een nieuwe toekomst in Nederland niet zijn uitgekomen.

Ervaren gezondheid is ook een belangrijke factor die de houding ten aanzien van terugkeer beïnvloedt, maar de relatie met de terugkeerintentie is niet eenduidig, zo blijkt uit de geraadpleegde bronnen. Percepties over een slechte gezondheid kunnen de terugkeerintentie belemmeren, maar kunnen in sommige gevallen – bijvoorbeeld wanneer men de slechte gezondheid wijt aan het verblijf in Nederland – ook een reden zijn om te willen vertrekken. Tot slot blijken ook de tevredenheid over de rechtsgang en de bejegening gedurende het (asiel-) en terugkeerproces van invloed op de houding ten aanzien van terugkeer. Vertrekplichtige vreemdelingen die het gevoel hebben alle rechtsmiddelen te hebben gebruikt en het gevoel hebben dat hun zaak goed is overwogen en goed en correct begeleid zijn in het proces, hebben een grotere bereidheid tot terugkeer.

Naast belemmerende cognities en emoties die de houding ten aanzien van vertrek negatief beïnvloeden, zijn er ook ervaren praktische belemmeringen die maken dat vertrekplichtige vreemdelingen het gevoel hebben niet in staat zijn om terug te keren, ook al zouden ze een positieve houding hebben ten aanzien van terugkeer. Het gaat dan om zaken als het niet beschikken over reisdocumenten, geen sociale contacten meer hebben in het land van herkomst, het niet beschikken over financiële middelen of het ontbreken van basisbehoeften zoals een goede huisvesting. Hierbij gaat het niet zozeer om het feitelijk bestaan van deze praktische belemmeringen (niet zelden worden

hiervoor ook praktische oplossingen aangeboden in de vorm van financiële ondersteuning, het leggen van contacten in het land van herkomst et cetera), maar vooral om wat de perceptie ten aanzien van de praktische belemmeringen doet met de mate waarin men het gevoel heeft controle te hebben over de situatie (de ervaren gedragscontrole).

In de huidige werkwijze van de partners die betrokken zijn in het terugkeerproces wordt in de begeleiding op verschillende manieren ingespeeld op de belemmerende attitudes en percepties ten aanzien van praktische belemmeringen. Maatwerk is daarbij het uitgangspunt. Vaak worden belemmeringen op een heel praktische wijze opgelost. Er wordt bijvoorbeeld informatie verstrekt over het terugkeerproces en organisaties die hulp kunnen bieden bij zelfstandige terugkeer; er wordt financiële ondersteuning geboden; er wordt soms contact gezocht met achtergebleven familieleden om het contact te herstellen; men biedt ruimte voor het uiten van emoties, et cetera. Dit zijn veelal praktische oplossingen die zeker behulpzaam zijn in het stimuleren van vertrek. Vaak ligt de oorzaak voor het niet willen terugkeren echter dieper, in (disfunctionele) attitudes en een gebrek aan ervaren gedragscontrole.

Hoewel er in de begeleiding wel wordt ingespeeld op de belemmeringen ten aanzien van terugkeer, wordt er nog niet op een systematische of methodische wijze gewerkt aan het veranderen van de achterliggende attitudes en ervaren gedragscontrole. Er wordt door de regievoerders niet gewerkt met geprotocolleerde methodieken of gespreksvoeringstechnieken die een negatieve houding ten aanzien van terugkeer proberen om te buigen en vertrekplichtige vreemdelingen het gevoel geven dat zij ook daadwerkelijk in staat zijn om hun terugkeer vorm te geven. Juist ten aanzien van deze aspecten lijkt het mogelijk winst te boeken in de begeleiding bij terugkeer. Overigens wordt binnen DT&V op dit moment wel gewerkt aan het ontwikkelen van een nieuwe begeleidingsmethodiek vanuit het werken in gedwongen kader waarbij vooral de werkalliantie centraal staat en waarin ook gewerkt wordt aan een standaardwijze van gespreksvoering en werkwijze.

Inzet van gedragsinterventies

Ook in andere sociale domeinen wordt getracht mensen aan te zetten tot gedrag waartoe ze aanvankelijk niet bereid waren. In de zoektocht naar interventies is gekeken naar bewezen effectieve interventies in domeinen waarbij eveneens sprake is van een dwingende beslissing van de overheid over de richting van het gewenste gedrag (concreet in de domeinen jeugdzorg, justitieel kader en re-integratie). Er is specifiek gezocht naar interventies die het bewuste denksysteem van mensen aanspreken en zich richten op het veranderen van attitudes en het vergroten van empowerment. Deze interventies sluiten op metaniveau aan bij de belemmeringen voor terugkeer. In totaal zijn zes interventies geselecteerd en nader onderzocht op hun bruikbaarheid voor het terugkeerproces. Hoewel de situaties in de geselecteerde

domeinen niet een-op-een te vertalen zijn naar de problematiek van terugkeer, zijn er in deze domeinen interventies (of elementen van interventies) die mogelijk toegepast kunnen worden binnen het terugkeerproces. Per interventie wordt eerst een korte beschrijving gegeven van de aanpak en de werkzame bestanddelen die mogelijk ingezet kunnen worden ten behoeve van begeleiding bij zelfstandige terugkeer. Vervolgens benoemen we op overkoepelend niveau de belangrijkste inzichten die ontleend kunnen worden aan deze interventies.

- *Agressie Regulatie op Maat*

Agressie Regulatie op Maat (ambulant volwassenen) is gericht op het verminderen van vertekende en disfunctionele cognities, het vergroten van de zelfcontrole, de impulscontrole en de beheersingsvaardigheden, het verbeteren van de sociale cognitie, het vergroten van de copingvaardigheden en probleemoplossingsvaardigheden. De interventie is geschikt voor personen uit diverse etnische groepen. Het programma bevat onderdelen gericht op het motiveren van mensen om deel te nemen aan begeleiding, op het veranderen van attitudes en het vergroten van oplossingsvaardigheden.

Met name de onderdelen gericht op het motiveren van mensen tot deelname aan de interventie en het vergroten van de responsiviteit worden als kansrijk gezien. Mensen die niet willen terugkeren, zijn vaak ook niet bereid om deel te nemen aan een begeleidingstraject gericht op terugkeer. Het motiveren tot deelname is dan een essentiële eerste te nemen stap.

- *Individuele Rehabilitatie Benadering*

Deze interventie heeft primair als doel om mensen met ernstige, langdurige beperkingen te helpen beter te functioneren, zodat ze met succes en naar tevredenheid kunnen wonen, werken, leren en sociale contacten hebben in de omgeving van eigen keuze met zo min mogelijk professionele hulp. De interventie is primair gericht op empowerment en wordt aangeboden in individuele begeleidingstrajecten. De methode wordt inmiddels bij verschillende doelgroepen toegepast, waaronder bij vluchtelingen (in GGZ kader). Het gevoel van eigenwaarde en eigen kracht staan centraal in de interventie. De IRB-methode wordt uiteindelijk als niet heel kansrijk gezien voor vertrekplichtige vreemdelingen die wel kunnen maar niet willen terugkeren, omdat de methode uitgaat van enige bereidheid om na te denken over gedragsverandering. Als er niet op zijn minst enige bereidheid is om na te denken over terugkeer, dan is de methode niet goed toepasbaar. De reden hiervoor is dat mensen hun eigen doel stellen binnen de IRB-aanpak en vervolgens aan de slag gaan met het bewerkstelligen van dit doel. Als mensen niet willen terugkeren, is het onwaarschijnlijk dat ze binnen deze aanpak intrinsiek gemotiveerd raken om aan terugkeer te werken.

- *VrijBaan Empowerment-methode*

De interventie heeft primair als doel om de empowerment (innerlijke leiderschap) van mensen te vergroten om hen beter in staat te stellen zelf actief deel te nemen aan de maatschappij en werk te vinden en behouden. De

methode is geschikt om in te zetten bij verschillende doelgroepen, maar wordt momenteel niet specifiek ingezet bij personen met een andere culturele achtergrond. De gedachtegang achter de methode is dat empoweren leidt tot grotere autonomie en tot het maken van zelfstandige en bewuste(re) keuzes. De VrijBaan Empowerment-methode sluit goed aan bij aanpakken die op dit moment al door diverse partners betrokken bij het terugkeerproces worden ingezet ten behoeve van mensen die aangeven (waarschijnlijk) terug te willen keren. Net als binnen de IRB-aanpak, gaat ook deze methode ervan uit dat deelnemers minimaal enige ambivalentie ten aanzien van het veranderen van hun gedrag hebben. Als vertrekplichtige vreemdelingen niet gemotiveerd zijn om te vertrekken, zal deze aanpak niet aanslaan. Het is dan onwaarschijnlijk dat mensen actief gaan werken aan zelfstandige terugkeer.

- *Samen hebben we Kracht*

Het doel van deze interventie is om niet-westerse ex-gedetineerde vrouwen alternatieve denkkaders aan te leren, zodat ze na de training in staat zijn in de Nederlandse samenleving adequate formele en informele relaties op te bouwen op alle leefgebieden, waaronder arbeid. De training heeft een groepsaankpak en bestaat uit drie modules. Via het behandelen van de onderwerpen zelfinzicht, vaardigheden ten aanzien van zelfsturing en oplossingsgericht leren denken en handelen, wordt gewerkt aan het tegengaan van belemmerende cognities. In de begeleiding wordt aangesloten bij de culturele achtergrond van de deelnemers. Sommige elementen uit deze aanpak lijken toepasbaar in de begeleiding bij terugkeer. Het gaat dan met name om de coachende houding van de begeleider waarbij wordt uitgegaan van de achtergrond, emoties en cognities van de persoon zelf.

- *Buitenprogramma Work-Wise*

Het Buitenprogramma Work-Wise is een integraal onderdeel van de Work-Wise methode en is gericht op het begeleiden van jongeren voor, tijdens en na hun terugkeer in de maatschappij vanuit een (justitiële) jeugdinstelling. Met cognitieve interventies wordt geprobeerd om invloed uit te oefenen op niet-functionele denkpatronen en de houding van de jongere. Motiverende gespreksvoering is een van de technieken die worden toegepast binnen de interventie. De interventies kunnen toegepast worden bij personen met verschillende culturele achtergronden.

Met name de motiverende gespreksvoering wordt als kansrijk element geïdentificeerd bij het begeleiden bij zelfstandige terugkeer. De 'schoolse aanpak' van de interventie wordt echter als minder toepasbaar beschouwd. Het is belangrijk om vertrekplichtige vreemdelingen niet 'te betuttelen' of als slachtoffer te zien, maar mensen zelf verantwoordelijk te stellen voor hun gemaakte keuzes.

- *Functional Family Parole Services*

FFPS is een methodiek gericht op gezinnen die moeilijk grip krijgen op hun leven en weinig sturing kunnen geven aan hun toekomst. FFPS is geen behandeling, maar een gefaseerde intensieve casemanagementmethodiek.

De methodiek wordt ingezet bij gezinnen die onder begeleiding staan bij jeugdzorg en jeugdreclassering, waaronder bij gezinnen met een andere culturele achtergrond. Het gezin en de krachten die het gezin heeft, worden voorop gesteld. Er wordt van uitgegaan dat verandering een proces is dat niet van de ene op de andere dag gebeurt. In de communicatie met het gezin wordt voorop gesteld dat individuele verschillen gerespecteerd worden en er respect is voor de behoeften en prioriteiten van het gezin. Er wordt positieve aandacht gebruikt om het gezin het heft in eigen handen te doen nemen. 'Kracht' is hierbij het uitgangspunt. Er wordt gewerkt aan het creëren van een gemeenschappelijk doel, waarover overeenstemming is tussen de gezinsmanager en alle leden van het systeem (het gezin). Deze methodiek wordt door de uitvoerders betrokken bij het terugkeerproces vooral als kansrijk gezien voor de gezinslocaties. Vooral de focus op de kracht van de gezinnen en de handvatten die de interventie biedt om tot een gemeenschappelijk (terugkeer)doel te komen, worden als mogelijk bruikbaar gezien. Een positieve houding van het gehele systeem ten aanzien van terugkeer is immers een voorwaarde om hier effectief aan te kunnen gaan werken.

Bruikbare elementen

Bij de beoordeling van de bruikbaarheid van de onderzochte interventies, is het belangrijk om een onderscheid te maken naar interventies die 1) gericht zijn op het motiveren van mensen voor begeleiding en het stimuleren van mensen om na te denken over terugkeer en 2) interventies gericht op empowerment. Vanuit de praktijk wordt benadrukt dat beide aspecten weliswaar van invloed zijn op de terugkeerintentie, maar dat de vertrekplichtige vreemdeling eerst een positieve houding ten aanzien van terugkeer moet ontwikkelen voordat gewerkt kan worden aan empowerment. Voor het motiveren van vertrekplichtige vreemdelingen voor begeleiding bij terugkeer en het stellen van doelen ten aanzien van terugkeer kunnen uit de onderzochte interventies een aantal centrale werkzame elementen worden gedestilleerd die ook bruikbaar zijn in het terugkeerproces. Deze hebben vooral te maken met de houding van de professional en de in te zetten technieken en instrumenten. Het gaat om elementen die bewezen effectief zijn in de andere sociale domeinen.

Ten eerste is de werkalliantie tussen de professional en de vertrekplichtige vreemdeling essentieel. Binnen het vastgestelde einddoel (terugkeer) moet de vreemdeling ruimte krijgen om zijn eigen terugkeer vorm te geven. Dit is een belangrijke voorwaarde om mensen aan te zetten na te denken over hun gedrag en de te ondernemen stappen. Een goede vertrouwensrelatie tussen de professional en de vreemdeling is een belangrijk onderdeel van een goede werkalliantie, waarbij de vreemdeling niet als slachtoffer wordt gezien maar als actor die zijn eigen terugkeer vorm kan geven. Dit vraagt onder andere om een coachende houding van de professional en om het vergroten van de responsiviteit van de deelnemers aan de begeleiding. In meerdere interventies, waaronder Aggressie Regulatie op Maat, de Vrijbaan Empowerment

methode, Samen hebben we Kracht en FFPS zijn goede voorbeelden te vinden om een dergelijke werkaliantie vorm te geven.

Ten tweede vraagt het systematisch werken aan motivatie voor begeleiding en het creëren van een andere houding ten aanzien van terugkeer om een gerichte inzet van technieken en instrumenten. Meer in het bijzonder gaat het dan om de inzet van motiverende gespreksvoering (zie bijvoorbeeld het Buitenprogramma Work-Wise) en oplossingsgericht coachen (IRB). Bovendien bieden verschillende interventies instrumenten voor het bevorderen van motivatie, bijvoorbeeld via het inzetten van een motivatie-checklist (Agressie Regulatie op Maat) of het uitvoeren van verschillende oefeningen ter vergroting van de motivatie (Samen hebben we Kracht).

In de huidige begeleiding bij terugkeer zijn deze elementen wel deels aanwezig, maar een gebrek aan een gemeenschappelijk handelingskader in de begeleiding maakt dat de invulling van de begeleidingstrajecten erg afhankelijk is van de individuele regievoerder. De methodiek 'werken in gedwongen kader' die op dit moment in ontwikkeling is binnen DT&V lijkt wel een basis te bieden voor een gemeenschappelijk handelingskader. Wellicht kan bij deze methodiek worden aangesloten bij het inzetten van interventies gericht op gedragsverandering (met name gericht op het motiveren voor begeleiding). Voor een concrete toepassing van de interventies of delen van interventies uit de andere sociale domeinen is het overigens noodzakelijk dat deze specifiek worden uitgewerkt of doorontwikkeld ten behoeve van de begeleiding bij terugkeer. Vervolgens moeten deze doorontwikkelde interventies worden uitgetoetst in de praktijk en onderzocht worden op hun bruikbaarheid en effectiviteit. Daarnaast is het belangrijk om te realiseren dat voor veel van de interventies geldt dat zij gedurende een wat langere periode ingezet moeten worden om succesvol te kunnen zijn.

Inzet van nudging

In toenemende mate wordt op verschillende beleidsterreinen expliciet gebruikgemaakt van kennis uit de gedragswetenschappen voor het inrichten van beleid. Dit betreft niet alleen kennis ten aanzien van het rationele, bewuste denkproces waar de hierboven besproken gedragsinterventies zich op richten, maar ook kennis over het onbewuste denkproces. Een deelvraag uit het onderzoek betrof de vraag of nudges, die ingezet worden om onbewuste denkprocessen te beïnvloeden, mogelijk ook toepasbaar zijn bij het bevorderen van terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen. Nudges grijpen in in de keuzearchitectuur. Door middel van aanpassingen in kenmerken van ontwerp, vormgeving, presentatie of context die van invloed zijn op iemands keuzes en gedrag, probeert men op een niet-dwingende manier het gedrag van mensen bij te sturen. Voorbeelden hiervan zijn het anders aanbieden van de standaardkeuze op formulieren of het ingrijpen in de fysieke omgeving (bijvoorbeeld gezond voedsel op ooghoogte, de trap duidelijker in het zicht dan de lift) of het communiceren van sociale normen (de meeste mensen in dit

hotel hergebruiken hun handdoek) waardoor mensen (als vanzelf) eerder de gewenste keuze maken. Inmiddels worden op veel terreinen nudges ingezet en worden daarmee ook goede resultaten behaald. Dat was de reden om te bezien of nudges ook toegepast kunnen worden bij terugkeer.

Op basis van literatuuronderzoek en gesprekken met experts moeten we concluderen dat nudges waarschijnlijk slechts een zeer beperkte bijdrage kunnen leveren aan het bevorderen van zelfstandige terugkeer. De belangrijkste reden hiervoor is dat nudges onvoldoende aansluiten op de belemmeringen voor terugkeer. Belangrijke redenen waarom mensen niet willen terugkeren, liggen in een negatieve attitude ten aanzien van terugkeer (belemmerende cognities en emoties) en een gebrek aan ervaren zelfcontrole (het gevoel dat men niet in staat is terug te kunnen keren). Nudges veranderen (diepgewortelde) attitudes van mensen niet, zij zetten mensen aan tot iets wat ze misschien toch al zouden willen, maar waar ze door bijvoorbeeld drukte of uitstelgedrag niet aan toe komen. Dit sluit onvoldoende aan bij de problematiek van terugkeer. Bepaalde vormen van nudges zouden wellicht ingezet kunnen worden in een breder begeleidingstraject gericht op het bevorderen van zelfstandige terugkeer. Daarbij kan gedacht worden aan nudges die aanzetten tot een andere manier van denken over het land van herkomst en terugkeer, bijvoorbeeld door het presenteren van realistische verhalen van teruggekeerden, posters met informatie over organisaties die kunnen helpen bij terugkeer en het beschikbaar stellen van actuele informatie over het land van herkomst. Dergelijke 'duwtjes' kunnen mogelijk bijdragen om een proces van zelfreflectie bij de vertrekplichtige vreemdelingen op gang te brengen en worden in de praktijk ook al toegepast. Om mensen daadwerkelijk aan te zetten tot terugkeer zal echter meer nodig zijn. Een belangrijke voorwaarde voor het inzetten van nudges binnen het terugkeerproces is dat zij transparant zijn (het beoogde doel – terugkeer bevorderen – moet duidelijk zijn) en dat de verstrekte informatie correct is.

Tot slot

Terugkeer is een precair onderwerp dat verstrekkende gevolgen heeft voor de individuele terugkeerder. Mensen zijn uit hun land vertrokken met de hoop op een betere toekomst voor zichzelf en hun eventuele kinderen en zij zien zich nu geconfronteerd met het feit dat deze toekomst niet in Nederland kan zijn. Voor veel vertrekplichtige vreemdelingen is het moeilijk om deze uitkomst te accepteren, hetgeen de bereidheid tot meewerken aan zelfstandig vertrek negatief beïnvloedt. Dit maakt dat veel mensen moeilijk te bewegen zijn tot zelfstandige terugkeer.

Deze verkennende studie heeft laten zien dat er in andere sociale domeinen waarbij ook sprake is van een dwingende sturing vanuit de overheid, interventies zijn die mogelijk toepasbaar zijn in de begeleiding naar terugkeer. Voor de doelgroep waarop dit onderzoek zich richt, vertrekplichtige vreemdelingen die wel kunnen maar niet willen vertrekken, lijkt voor de partners die betrokken zijn in het terugkeerproces veel winst te behalen in methodieken die zich

richten op het motiveren van mensen voor begeleiding als een eerste stap om het gesprek over terugkeer aan te gaan. Belangrijke aandachtspunten daarbij zijn de houding van de professionals (de werkalliantie en responsiviteit) en de ingezette technieken en instrumenten gericht op motiveren en coaching. Voor een deel worden deze elementen nu reeds in praktijk gebracht, maar dit zou methodisch beter uitgewerkt en beter ingebed moeten worden in de organisatie dan nu het geval is. Dat betekent het benutten van goede ervaringen uit de huidige uitvoeringspraktijk en deze inzichten koppelen aan bewezen effectieve interventies uit andere domeinen. In deze studie is een eerste aanzet gegeven voor de richting waarin gezocht kan worden. Tot slot moet opgemerkt worden dat het motiveren van mensen die niet willen terugkeren tot deelname aan begeleiding en hen te laten nadenken over terugkeer een proces is dat tijd kost en bovendien de nodige kennis en ervaring vraagt van de professional. 'Quick wins' zijn er op het terrein van het bevorderen van zelfstandige terugkeer waarschijnlijk niet te halen, wel kan gewerkt worden aan het verbeteren van het methodisch handelen.

